

9. Vedenev, D. (2011). The problem of evaluation of the OUN and UPA. *Storinky voennoyi istoriyi (Pages of Military History)*, 14, 109—126 (in Ukr.).

10. Yekelchuk, S. (2012). *Ukraine: Birth of a modern nation*. Kyiv: Laurus (in Ukr.).

УДК 329(477)

Могильний Л. П. *,

доктор історичних наук, доцент,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка, Київ, Україна. mogylny@ukr.net

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В ПРОГРАМАХ УКРАЇНСЬКИХ ЛІБЕРАЛЬНИХ ПАРТІЙ У ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХХ СТ.

Анотація. Розглядається національне питання за програмами українських ліберальних партій, зокрема, Української демократичної партії (УДП), Української радикальної партії (УРП), Української демократично-радикальної партії (УДРП) та Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ), що діяли в 1904—1920 рр. Аналізується ліберальна концепція реалізації національної ідеї, побудованої на засадах поміркованих еволюційних змін, характер культурно-просвітницьких вимог даних партій порівняно з іншими українськими політичними організаціями і партіями.

Ключові слова: національне питання, УДП, УРП, УДРП, УПСФ.

Анотация. Рассматривается национальный вопрос в программах украинских либеральных партий, в частности, Украинской демократической партии (УДП), Украинской радикальной партии (УРП), Украинской демократическо-радикальной партии (УДРП) и Украинской партии социалистов-федералистов, которые функционировали на протяжении 1904—1920 гг. Анализируется либеральная концепция реализации национальной идеи, построенная на основе умеренных эволюционных изменений, характер культурно-просветительских требований названных партий в сравнении с другими украинскими политическими организациями и партиями.

Ключевые слова: национальный вопрос, УДП, УРП, УДРП, УПСФ.

Abstract. National question in the programs of Ukrainians liberal parties, in particular — Ukrainians Democratic party (UDP), Ukrainians Radical party (URP), Ukrainians Democratic-Radical party (UDRP), Ukrainians Socialist-Federalist party USFP), which functioned during 1904—1920 years is discussed. Article is dealt with analyses of liberal conception of realization of national ideas, based upon moderate evolutionary changes as well as character of cultural and educational demands of the noted parties in comparison with other Ukrainian political organizations and parties. Among the questions under discussion is a specific position of liberals upon solution of the issue of inter-ethnic relations and development of Ukrainian statehood, which may be realized not only through class struggle on economic grounds, as revolutionary parties (NUP, USDRP) propagandized, but also by national self-organization and administrative reforms that would ease the contradictions between different social layers and enable a progressive development of society.

Key words: national question, Ukrainians Democratic party, Ukrainians Radical party, Ukrainians Democratic-Radical party, Ukrainians Socialist-Federalist party.

Постановка проблеми. Перша чверть ХХ ст. характеризується політичним пробудженням української нації. Одним із його проявів стала поява політичних партій різного спрямування та укладення ними політичних програм. Кожна з них, приймаючи свої програмні документи, намагалася знайти вихід із політичного становища, у якому знаходилася українська нація, накреслити план дій, конкретні кроки у напрямі соціального та національного визволення. Особливе місце серед палітри цих партій посідали ліберали, які попри поміркованість позицій у соціально-економічній сфері змогли розробити достатньо чітке бачення проблем національної політики. Утім, саме поміркованість лібералів (за умов неприйняття на сьогодні значною частиною суспільства радикалізму дій) стає

* Mogylnyi L.P., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine. mogylny@ukr.net

NATIONAL QUESTION IN THE PROGRAMS OF UKRAINIAN LIBERAL PARTIES IN THE FIRST QUARTER OF THE XX-th CENTURY

об'єктом наукового інтересу як дослідників, так і державних діячів, тож потребує дослідження в аспекті реалізації сучасної політики, спрямованої на досягнення політичного балансу та взаємопорозуміння різних соціальних і національних верств України.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Діяльність партій ліберального спрямування діставала політичні та наукові оцінки як у розробках безпосередньо лідерів цих структур (багато з яких за їх професійним спрямуванням належали до наукового середовища), так і сучасних дослідників, орієнтованих на осмислення проблем політичного розвитку України революційної доби. Утім, в українській історіографії питання українських ліберальних партій розглянуто лише в контексті державотворчих процесів та історії партій, тоді як платформа лібералів у національному питанні залишається недостатньо вивченою.

Мета статті. Показати бачення перспектив розв'язання національного питання в Україні діячами ліберального спрямування, і в цьому відношенні проаналізувати позиції, які характеризували національне питання в програмах українських ліберальних партій у першій чверті ХХ ст.

Основні результати дослідження. Формування програм українських ліберальних партій здійснювалося на основі досвіду, здобутого в процесі розробки програмних документів Всеукраїнської безпартійної загальної демократичної організації (ВБЗДО) та політичної діяльності інших українських партій. Молоде покоління ВБЗДО вважало, що соціалістичні течії революційного напрямку починають загрожувати поступовому (ліберальному) демократичному напрямку в національно-політичному русі. О. Субтельний писав, що соціал-демократичний рух прискорив об'єднання лібералів у політичну партію. Зробити цей крок, зазначав він, значною мірою штовхали побоювання, що молоді, радикально настроєні соціалісти, підпорядкувавши собі український рух, спрямують його в таке річище, де буде важко пливати респектабельним професорам, урядовим чиновникам та земцям [1, с. 263].

З утворенням в 1904 р. УДП ліберальний національний рух в Україні політизувався. УДП на початку ХХ ст. підняла з новою силою вимогу автономії України, національної школи і використання української мови в державних організаціях й установах. Українські демократи вимагали реформувати Російську імперію в демократичну федеративну і правову державу.

Платформу УДП прийняли восени 1904 р. на її установчому з'їзді. Однак остаточного вигляду вона набула лише восени 1905 р. після доопрацювань, проведених весною-літом цього ж року. Текст програми відомий громадський діяч і меценат Є. Чикаленко відвіз до Львова, де його опублікували у червневому номері «Літературно-наукового вістника» у 1905 р. під назвою «Від Української демократичної партії» [2].

У вигляді тез програма УДП була викладена у зверненні до з'їзду земських і міських діячів (відбувся 6—8 липня 1905 р. у Москві). Керівники УДП значною мірою переробили попередню редакцію програми, прийняту за основу восени 1904 р., вилучивши з неї революційну фразеологію, і надали їй цілком ліберального характеру, який мав задовольнити не лише помірковане крило партії, а й відповідати реальному спрямуванню її діяльності [3, с. 313—314]. Проте доопрацювання на цьому не закінчилися. Після опублікування програми Української радикальної партії (УРП) демократи вирішили розширити свою програму і доповнити її новими положеннями. Третю редакцію програми УДП опублікувала газета «Полтавщина» 27 листопада 1905 р. (додаток до № 292) [4]. На відміну від попереднього варіанта програми доопрацьований проект ширше і повніше висвітлював шляхи розв'язання соціально-економічного, аграрного та робітничого питань, по-

будови української державності. У квітні 1905 р. була прийнята програма УРП [5, с. 365—366], а в грудні 1905 р. — програма УДРП [6, с. 343—344]. Програма радикалів суттєво розширила перелік вимог з національного питання, деталізувала і зробила зрозумілішими, поєднавши їх вирішення з переліком завдань соціально-економічного характеру. Після Лютневої революції 1917 р. партійний рух поновився, а разом із ним і діяльність партії лібералів — УПСФ, яка модернізувала свої національні вимоги, взявши за основу програму УДРП [7, с. 45—46].

У програмних документах українські демократи, радикали, згодом радикал-демократи і соціалісти-федералісти прагнули викласти основні шляхи виходу із тієї політичної ситуації, у якій перебувала Російська імперія. Найголовнішим своїм завданням програми проголошували прийняття загальноросійськими Установчими зборами демократичної конституції. Основний закон, на думку лібералів, мав забезпечувати передбачений і гарантований державний і суспільний лад, правовий статус людини і громадянина, безпосереднє народовладдя, місцеве самоврядування, національну безпеку, найважливіші інститути конституційно-правових відносин у країні.

Конституційний лад, як вважали ліберали, повинен являти собою систему організаційних і правових форм суспільних відносин, передбачених Основним законом, тобто пріоритетних видів організації і діяльності держави, суспільства та інших суб'єктів конституційно-правових відносин. Програма УДП вимагала автономії для України через реформування Російської імперії у демократичну федеративну державу. Найкращим виходом з політичної кризи для тодішньої Росії ліберали вважали проголошення конституційного ладу, парламентського типу. Парламент мав стати єдиним органом законодавчої влади в країні.

Причини нерівноправного становища народів Росії ліберальні партії вбачали в існуванні самодержавства. Це становище гальмувало нормальний розвиток націй Російської імперії. Самодержавство через централізацію пригноблювало бездержавні народи. Під впливом політики централізації держава ігнорувала інтереси народів; примушувала їх до такого порядку життя, який не відповідав ні їх національним, ні суспільно-економічним інтересам [5, с. 360—361].

Усе тогочасне законодавство Росії дуже часто суперечило потребам й особливостям окремих народів, ігнорувало їх історичні звичаї і традиції. Ліберали визнавали, що централізація важким тягарем лягала на український народ і перешкоджала його самостійному національно-культурному розвитку. Централізована державна система гальмувала просвіту і письменство народу, негативно позначалася на його економічному добробуті [6, с. 342—343]. Для демократизації державного управління вимагали замінити абсолютизм конституційним демократичним ладом, залучити народ до участі у державних справах, провести вибори до парламенту на підставі загального, безпосереднього, рівного, пропорційного й таємного виборчого права. Пропонуючи керуватися такими принципами виборчого процесу, націонал-ліберали передовсім вказували на досвід провідних західноєвропейських країн з розвинутими формами безпосередньої демократії — Велику Британію, Норвегію, Швецію, Данію.

За програмами націонал-ліберальних партій, розбудова Росії повинна здійснюватися на основі демократичної конституції, прийнятої Установчими зборами. Конституція повинна чітко і ясно відкинути принцип одного з найбільших негативів самодержавства — централізації, як у сфері законодавства, так і в управлінні державою [4]. Основний закон мав звести централізацію до мінімуму через надання окремим народам і областям автономного статусу, включно з правом місцевого законодавства. Отже, ліберали пропонували надати всім етнічним групам Російської держави право на автономію. В автономії вони вбачали єдиний шлях держави

вийти на новий і якісний рівень міжнаціональних стосунків, вирішивши таким чином наболіле національне питання.

Державний лад у країні мав будуватися на принципах широкої автономії національно-територіальних одиниць. Для території, заселеної українцями, передбачалося надання автономії, що ґрунтувалася б на особливому статуті, виробленому національним Сеймом [10] і підкріпленому «основними загальнодержавними законами» [11, с. 139—142, 147—148; 12—14]. Автономія дозволяла б народові через представників, обраних до парламенту, формувати власну внутрішню культурно-національну та соціально-економічну політику. Її запровадження аргументувалося історичним правом, закріпленим «Переяславськими статтями» Б. Хмельницького. Тяжке становище України пояснювалося тим, що централізація призвела до втрати українцями земель, які були роздані царським чиновникам і особам, які погоджувалися проводити в Україні політику денационалізації та русифікації. Така політика призвела до деукраїнізації освіти, судочинства та офіційного життя [4]. У цій частині програм лібералів відчувалася стурбованість станом культури і просвіти народу.

Українському представницькому органу (Сейму) програми лібералів надавали такі повноваження: 1) вирішення питань місцевого законодавства; 2) укладання і прийняття місцевого бюджету; 3) загальне розпорядження землями та іншим майном, що буде переходити у власність краю з підпорядкування загальнодержавним органам; 4) підпорядкування місцевим органам влади шляхів сполучень і тарифів; 5) відання народною освітою; 6) охороною здоров'я; 6) суспільною безпекою і судами. Пропонуючи вирішувати питання місцевого законодавства в українському парламенті, партії опиралися насамперед на розробки з цього питання М. Драгоманова і М. Грушевського. Гарантією гармонійного розвитку українського народу вони вбачали в отриманні права самостійно формувати власну внутрішню політику і розпоряджатися національним багатством [15, с. 42]. Цю думку підтверджує вимога приймати місцевий бюджет, розпоряджатися землями та іншим майном, що є в Україні. Програмні вимоги партій підтверджували їх помірковану, спрямовану на еволюційні зміни, автономно-федеративну позицію щодо набуття Україною автономного статусу в складі майбутньої Російської федерації.

Можливість отримання автономії для України «згори» українські ліберал-демократи пов'язували з розгортанням визвольного руху в Росії, який спрямовувався на перетворення імперії у правову, демократичну країну. Реформування держави, проголошення демократичних свобод, встановлення парламентського ладу та інші фактори, на думку демократів, сприяли б і позитивному вирішенню національного питання, побудові української державності.

Головною метою ліберальні партії проголошували досягнення гуманного демократичного ладу. При цьому демократичний лад міг бути здобутий не тільки шляхом класової боротьби на економічному ґрунті, як це пропагували революційні партії (НУП, РУП, УСДРП), а й шляхом національної самоорганізації і проведення адміністративних державних реформ, які ослаблять суперечності між різними верствами і відкриють дорогу до поступального розвитку особистості.

Програми ліберальних партій пропонували для реформування держави скликати Установчі збори, обрані за допомогою загального, рівного, прямого і таємного голосуванням. Установчі збори повинні: а) законодавчо закріпити свободу і недоторканність особи; б) скасувати всі виключні закони про воєнне становище, положення про посилену охорону та ін.; в) скасувати назавжди використання смертної кари; г) звільнити і відновити у правах всіх покараних за політичними і релігійними злочинами; г) встановити конституційний лад у Російській державі з визнанням за кожним народом та областю права на політичне і культурне самови-

значення, самоуправління в усіх сферах життя в межах своєї території, за дотримання загальноімперських основних законів; д) визначити порядок введення спеціальних статутів для народів і областей у міру їх впровадження реформованими органами місцевого самоуправління і самоврядування.

Ліберали також пропонували утворити двопалатний загальнодержавний парламент, який складався б із Державної думи і Союзної думи. Державна дума мала складатися з представників, обраних загальним, прямим, рівним і таємним голосуванням без різниці статі, віри і національності. До її повноважень мало належати: 1) вироблення і прийняття загальнодержавних законів, 2) прийняття загальнодержавного бюджету та контроль за діяльністю посадовців усіх відомств з відповідальністю міністрів [4; 7]. Відповідно до світового досвіду, федеративні держави, як правило, мали двопалатний парламент. Саме так схему державного устрою пропонував М. Грушевський у своїх працях: «Українство і питання дня в Росії», «Конституційне питання і українство в Росії» [17; 18].

Федеральну Союзу думу демократи пропонували формувати з депутатів обраних від автономних частин держави. Кожна автономія мала посилати до Союзної думи однакову кількість представників. До остаточного запровадження національно-територіальних автономій членів Союзної думи мали обирати від автономних областей — місцеві сейми, від місцевостей, де ще не введено автономії, — реорганізовані губернські земські збори [16, с. 217—221].

Програми УДП, УРП, УДРП і УПСФ передбачали, що після законодавчого закріплення норм, які визначали повноваження законодавчих органів автономних одиниць, негайно скликати Установчі збори з представників від усього населення України. Українські Установчі збори мали виробити статут української автономії, який би передбачав формування особливого національного представницького органу (сейму). Автономія України повинна гарантуватись основними загальнодержавними законами. Обраний український Сейм отримував би права: а) місцевого законодавства з дотриманням загальноімперських основних законів; б) приймати місцевий бюджет; в) загального розпорядження землями та іншим майном краю; г) відання місцевими шляхами сполучень і тарифами; г) управління освітою; д) охороною здоров'я; е) суспільною безпекою; е) судовою частиною [4].

Ліберали вважали, що для найкращого вирішення устрою української автономії варто прийняти особливим тимчасовим представницьким органом — Українськими Установчими зборами — спеціальний статут, який би закріпив умови формування українського парламенту та основні положення про управління автономією. Націонал-ліберали були переконані, що тільки представники від українського народу мають право приймати подібний правовий документ. Правотворчість українського Сейму мала здійснюватися відповідно до загальнодержавних законів, прийнятих Державною думою і схвалених Союзною думою. З цією метою пропонувалося надати українському парламентові низку повноважень, які чітко вказували б на межі правотворчості українського Сейму у вирішенні питань внутрішньої соціально-економічної політики.

Порівнюючи редакції програм партій, можна помітити зміни у позиції українських лібералів. Цілком можливо, що під час написання чергової редакції ліберали враховували помилки своїх попередників. Наприклад, формулювання вимоги автономії України у програмах УДРП і УПСФ розширено, краще розроблено і підкріплено порадами щодо їх реалізації.

Серед українських ліберально-демократичних діячів переважали помірковані погляди М. Грушевського, а не радикальні — Б. Грінченка [19, с. 35—40]. Орієнтація на автономно-федеративну концепцію М. Грушевського пояснюється

тим, що помірковані провідники українського лібералізму вважали здобуття Україною незалежності дуже далеким майбутнім, а, то й узагалі відкидали таку думку.

Після створення українського парламенту передбачалось створити і вищий орган виконавчої влади — крайовий уряд. Крайовий уряд мав отримати повноваження, визначені українським Сеймом у відповідності до положень, закріплених у спеціальному статуті та інших національних законах. Отже, українські ліберали передбачали створення і найвищого органу виконавчої влади України — крайового уряду, який у своїй діяльності залишався б цілковито підпорядкований українському парламентові.

Соціально-економічні питання, відповідно до програм, повинні вирішуватися крайовим сеймом. Пропонувалося закріпити серед повноважень крайового парламенту пункт про здійснення самостійної національної фінансової та економічної політики, окрім питань загальнодержавного значення. Крайовим урядом має бути організовано: а) доступний усім народний кредит і надано широке сприяння кооперативним формам праці з матеріальною допомогою народного банку; б) торгівля, а також різного роду монополії підприємства, повинні бути муніципалізовані і загалом перетворені у суспільну власність [11, с. 150]. Ліберали вважали, що прибуткові підприємства і заклади торгівлі потрібно для блага України оголосити загальнокрайовою власністю та усупільнити. На їхнє переконання держава не повинна користуватися монополієм становом окремих підприємств і не має права наживатися за рахунок народу.

Висновки. Вимоги ліберальних партій містили основні положення щодо української державності і відображали одну зі сторін національної ідеології, яка охопила певну частину українського суспільства в першій чверті ХХ ст. Вони засвідчили становлення ліберальної концепції реалізації національної ідеї, побудованої на засадах поміркованих еволюційних змін. Програмні вимоги вирізнялися значною розробленістю та обґрунтованістю у частині культурно-просвітницьких вимог порівняно з іншими українськими партіями.

Однак, українські ліберали так і не змогли досягнути омріяного ідеалу українського народу — державної незалежності та обмежилися лише вимогою автономії України. Сучасна історична наука має значні перспективи у дослідженні національних вимог українських партій, зокрема, що стосується їх розробки й еволюційних змін.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Субтельний О.* Україна: Історія / О. Субтельний. — К. : Либідь, 1991. — 512 с.
2. Від української демократичної партії // Літературно-науковий вістник. — 1905. — Рік 8. — Т. 30. — Кн. 6. — С. 272—274.
3. «Українське питання» в Російській імперії (кінець ХІХ — початок ХХ ст.) : Кол. наукова монографія: В 3-х ч / В. Г. Сарбей (ред.); НАН України, Ін-т історії України. — К., 1999. — Ч. 2. — 488 с.
4. От Полтавской «Громады» Украинской демократической партии // Приложение к газете «Полтавщина». — 1905. — № 292. — 27 нояб. — С. 1—4.
5. *Чикаленко Є.* Спогади (1861—1907) / Є. Чикаленко. — Нью-Йорк : УВАН у США, 1955. — 504 с.
6. Національні процеси в Україні : Історія і сучасність : Документи і матеріали : У 2-х ч. / В. Ф. Панібудьласка (ред.). — К. : Вища школа, 1997. — Ч. 1. — 583 с.
7. Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів. — К. : Наукова думка, 1994. — 560 с.
8. Платформа Української Радикальної Партії. — Львів, 1905. — 16 с.
9. Центральний державний історичний архів, м. Київ (ЦДІАК), ф. 320, оп. 1, спр. 395, арк. 77—77 зв., 82—82 зв.

10. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського (НБУВ), ф. 66, спр. 232, арк. 1—2.
11. Українська суспільно-політична думка в 20 ст. : Документи і матеріали / Упор. Т. Гунчак, Р. Солчаник. — Мюнхен : Сучасність, 1983. — Т. 1.— С. 139—142, 147—148.
12. ЦДІАК, ф. 275, оп. 1, спр. 1109, арк. 5—6.
13. ЦДІАК, ф. 336, оп. 1, спр. 1927., арк. 7—7зв.
14. ЦДІАК, ф. 442, оп. 856, спр. 185, арк. 34.
15. Грушевський М. На руїнах / М. Грушевський // З біжучої хвилі : Статті й замітки на теми дня 1905—6 р. — К., 1907. — С. 33—43.
16. Христюк П. О. 1905 рік на Україні / П. О. Христюк. — Харків : ДВУ, 1925. — С. 217—221.
17. Грушевський М. Українство і питання дня в Росії / М. Грушевський // З біжучої хвилі: Статті й замітки на теми дня 1905—6 рр. — К., 1907. — С. 5—15.
18. Грушевський М. Конституційне питання і українство в Росії / М. Грушевський // З біжучої хвилі: Статті й замітки на теми дня 1905—6 р. — К., 1907. — С. 16—32.
19. Кухарчук О. С., Рафальський О. О. Ідея державності України у вітчизняній суспільно-політичній думці кінця XIX — початку XX ст. / О. С. Кухарчук, О. О. Рафальський. — Кіровоград : РІА Горн, 1996. — 91 с.

REFERENCES

1. Subtelnyi, O. (1991). *Ukraine : History*. Kyiv : Lybid (in Ukr.).
2. From the Ukrainian Democratic Party. (1905). *Literaturno-naukovyi visnyk (Literary and Research Bulletin)*, 30, 6, 272—274 (in Ukr.).
3. Sarbei, V. G. (Ed.). (1999). «Ukrainian question» in the Russian Empire (late XIX — early XX centuries) in 3 parts. Part 2. Kyiv : Academy of Sciences of Ukraine (in Ukr.).
4. From Poltava «Gromada» To Ukrainian Democratic Party (1905, November 27). *Prilozhenie k gazete «Poltavshchina» (Supplement to the newspaper «Poltava region»)*, p. 1—4 (in Rus.).
5. Chykalenko, E. (1955). *Memories (1861 — 1907)*. New York : UVAN in the United States (in Ukr.).
6. Panibudlaska, V.F. (Ed.). (1997). *National processes in Ukraine : History and Modernity : Documents and Materials* : in 2 parts. Part 1. K. : Vyshcha shkola (in Ukr.).
7. Panchuk, M. I., Goshuliak I. L., & Dibrova S. S. (Eds.). (1994). *National relations in Ukraine in the XX-th century. Collection of documents and materials*. Kyiv : Naukova Dumka (in Ukr.).
8. Platform of the Ukrainian Radical Party. (1905). Lviv (in Ukr.).
9. Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, fund 320, description 1, file 395, sheet 77—77 reverse, 82—82 reverse (in Rus.).
10. National Library of Ukraine named after V.I. Vernadsky, fund 66, file 232, sheet 1-2 (in Ukr.).
11. Hunczak, T. , & Solochanyk, R. (Eds.). (1983.). *Ukrainian social and political thought in the 20th century : Documents and Materials*. Vol. 1. Munich: Suchasnist (in Ukr.).
12. Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, fund 275, description 1, file 1109, sheet 5—6 (in Rus.).
13. Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, fund 336, description 1, file 1927, sheet 7—7 reverse (in Rus.).
14. Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, fund 442, description 856, file 185, sheet 34 (in Rus.).
15. Grushevskiy, M. (1907). On the ruins. In M. Grushevskiy, *From a running wave : Articles and notes on the issues of the day, 1905—6* (pp. 33-43). K. (in Ukr.).
16. Khrystyuk, P.O. (1925). *1905 in Ukraine*. Kharkov : DVU (in Ukr.).
17. Grushevskiy, M. (1907). Ukrainian society and issue of the day in Russia. In M. Grushevskiy, *From a running wave : Articles and notes on the issues of the day, 1905-6* (pp. 5—15). K. (in Ukr.).
18. Grushevskii, M. (1907). Constitutional issue and the Ukrainians in Russia In M. Grushevskiy, *From a running wave : Articles and notes on the issues of the day, 1905-6* (pp. 16—32). K. (in Ukr.).
19. Kuharchuk, O.S., & Rafalskyi, O.O. (1996). *Idea of the statehood of Ukraine in the national socio-political thought of the late XIX — early XX century*. Kirovograd: RIA Gorn (in Ukr.).